

УДК 37.04 (159.92)

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Лариса Шевцова, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри слов'янської і германської філології та перекладу, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

ORCID: 0000-0002-6343-782X

E-mail: lshevtsova@ukr.net

Ольга Валенкевич, аспірант, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

ORCID: 0000-0002-9583-6024

E-mail: olgavalenkevych@gmail.com

Стаття присвячена теоретичним засадам формування навичок критичного мислення в учнів загальноосвітніх шкіл в умовах музейного середовища. Проаналізовано роботу дитячого відділення Національного музею м. Праги (Чеська Республіка) з погляду проведення видів діяльності, спрямованих на розвиток критичного мислення. Проведений аналіз видів діяльності у стінах музею дає можливість зробити висновок про ефективність такої роботи. Проаналізовано розвиток критичного мислення на основі використання відповідних завдань, інтерактивності, креативності.

Ключові слова: критичне мислення; етапи формування критичного мислення; характеристика критичного мислення; інтерактивне навчання; музейна педагогіка; чеські музеї; музейна освіта; національний музей м. Праги; музейна освіта в Чеській Республіці.

CRITICAL THINKING DEVELOPMENT THROUGH MUSEUM PEDAGOGY

Larysa Shevtsova, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Slavic and Germanic Philology and Translation, Zhytomyr Ivan Franko State University.

ORCID: 0000-0002-6343-782X

E-mail: lshevtsova@ukr.net

Olga Valenkevych, Postgraduate Student, Zhytomyr Ivan Franko State University.

ORCID: 0000-0002-9583-6024

E-mail: olgavalenkevych@gmail.com

This article is devoted to the theoretical foundations of the formation of critical thinking skills in secondary school students in the museum environment. The article analyses the work of the children's department of the National Museum of Prague (Czech Republic) in terms of activities aimed at developing critical thinking. The analysis of activities within the museum allows us to conclude that such work is effective. The article analyses the development of critical thinking through the use of appropriate tasks, interactivity, and creativity. The purpose of the article is to provide recommendations for Ukrainian educational institutions in terms of borrowing such work. In the process of museum education, methods and techniques of interactive analysis, generalization and systematization of knowledge, and individual approach to students are used. The analysis of the state of

critical thinking in the museum environment (based on the example of the children's department of the National Museum in Prague) shows the broad prospects of such work based on active cooperation between the museum, school and family. Learning becomes effective when it awakens creativity, cognitive activity, encourages students to cooperate, and fosters a way of living a full life, taking into account the necessary forms, methods of its organization and implementation. The formation of key competences and the development of critical thinking play an important role in this task. The Concept of the New Ukrainian School points to the need to develop student's critical thinking as a cross-cutting skill, which is the basis for the formation of competences and relevant skills.

Keywords: *critical thinking; stages of critical thinking formation; characteristics of critical thinking; interactive learning; museum pedagogy; Czech museums; museum education; national museum of Prague; museum education in the Czech Republic.*

У ряді сучасних державних документів, зокрема в Проєкті Закону України «Про освіту» вказано, що освіта є підґрунтям для інтелектуального, культурного, соціального, економічного розвитку особистості, держави і суспільства в цілому. Навчання стає ефективним у тому разі, коли пробуджує творчість, пізнавальну активність, спонукає учня до співпраці, виховує спосіб повноцінного життя з урахуванням необхідних форм, способів його організації та здійснення [1]. Важливу роль у цьому завданні відіграє формування ключових компетентностей та розвиток критичного мислення. В Концепції Нової української школи вказується на необхідності розвитку в учнів критичного мислення як наскрізного вміння, що є підґрунтям для формування компетентностей і відповідних умінь та навичок. Про це читаємо також у Державному стандарті початкової освіти і Державному стандарті базової середньої освіти, де говориться про необхідність формувати в учнів навички критично мислити. Наукове підґрунтя цього питання знаходимо в працях українських учених (В. Іванов, Г. Онкович, А. Литвин, Б. Потятиник, Г. Почепцов, В. Різун, В. Робак, А. Сулім, Т. Федорів та інші). У їхніх роботах говориться про те, що критичне мислення виявляється у спроможності особистості до об'єктивного оцінювання власних думок і ретельної перевірки своїх рішень [11].

У дослідженнях іноземних науковців (М. Ліпман, Д. Халперн, А. Кроуфорд, Е. Венди Саул, С. Метьюз, Дж. Макінстер та інші) та українських учених (Т. Полонська, О. Пометун, С. Терно, О. Ходаковська, О. Чуба та інші) говориться, що критичне мислення – це здатність особистості аналізувати інформацію з позиції логіки, вміння приймати рішення та бачити результати вирішення різних життєвих проблем [3; 12]. Таким чином, під критичним мисленням розуміємо не критику різних поглядів, а раціональний підхід до обґрунтованих суджень і рішень. На думку С. Ганаби та О. Гриненко, критичне мислення є релевантним у реаліях постійно динамічної епохи, оскільки воно антидогматичне та заперечує авторитетність [2].

Поняття «критичне мислення» вперше введене американським психологом Бенджаміном Блумом у 1956 р. з трактуванням як мислення вищого рівня. Ідея поширилась у Європі та активно розроблялась у працях науковців (Дж. Дьюї, М. Ліпман, Р. Джонсон, Д. Халперн, Ч. Темпл, К. Баханов, О. Пометун, О. Тягло, С. Терно, О. Чуба, О. Бриніф'є та інші). Теоретичні засади критичного мислення висвітлено у працях К. Баханова, О. Пометун, С. Терна, О. Тягла, О. Удода.

Незважаючи на актуальність питання застосування критичного мислення в освітній діяльності, невирішеним залишається ряд аспектів, зокрема щодо розроблення такої роботи в умовах музейного середовища.

На критичне мислення як основу здобування знань, активізації пізнавальної діяльності учнів впливає навколишнє середовище та умови навчання. У зв'язку з цим завдання вчителя полягає у виборі таких методів і видів роботи, які б допомогли учням віднайти раціональний підхід до обґрунтованих суджень і рішень. У такому аспекті важливо розглядати питання розвитку критичного мислення учнів у стінах дитячого музею.

Мета статті – дослідити стан роботи з розвитку критичного мислення в умовах музейного середовища в Чеській Республіці (на прикладі роботи Національного музею в м. Празі), дати рекомендації для українських закладів освіти з погляду запозичення такої роботи. З огляду на це ставимо завдання: уточнити сутнісні характеристики базових понять дослідження; з'ясувати факти щодо формування критичного мислення шляхом опитування відвідувачів Національного музею м. Праги, провести з ними бесіди, здійснити дискурс-аналіз текстів (наукових статей, записів відвідувачів, відеоматеріалів, коментарів тощо); надати рекомендації для покращення роботи в умовах музейного середовища, результатів з формування критичного мислення в умовах музейного середовища.

I. Базові поняття.

Критичне мислення як засіб здобування загальної освіти в умовах НУШ передбачає формування ряду компетентностей, визначених Державним стандартом, серед яких є інноваційність, інформаційно-комунікативна та екологічна компетентності, навчання впродовж життя. Критичний підхід до набутої інформації необхідний на різних етапах компетентнісного навчання [6]. Різні аспекти критичного мислення досліджували Д. Брунер, Д. Клустер, М. Ліпман, П. Пінтріч, Д. Стіл, С. Уолтер, А. Фачоне та інші вчені. На теренах України це питання також досліджено у працях науковців (Д. Вількеєв, О. Гарматій, О. Пометун, С. Терно, О. Тягло, С. Романова, О. Чуба, Л. Куземко, О. Ходаковська, Т. Яковенко та інші).

На думку Т. Полонської, яка досліджувала критичну компетентність у навчальних умовах, до основних характеристик критичного мислення слід віднести: 1) самостійність (мислення стає критичним тільки з урахуванням індивідуального характеру навчання); 2) постановку проблеми (критичне мислення виникає як необхідність постановки проблеми, її розв'язання); 3) ухвалення рішення (закінчення процесу критичного мислення, тобто прийняття рішення, дозволить оптимально розв'язати поставлену проблему); 4) чітка аргументованість (людина, яка критично мислить, усвідомлює можливість декількох варіантів розв'язання проблеми, тому ця людина має підкріпити своє рішення переконливими власними аргументами, які доводять, що її рішення є вірогідними та оптимальними); 5) соціальність (людина перебуває в соціумі, а свою позицію, її поглиблення, зміну вона доводить під час спілкування) [7]. Отже, критичне мислення необхідне на етапі визначення проблеми, ухвалення рішення, висунення аргументів, у процесі висловлення думки в соціумі.

У психолого-педагогічній літературі (М. Векслер, А. Тягло, С. Воропай та інші) вказується на чотири етапи формування критичного мислення в учнів: 1) виникнення інтересу до теми, визначення мети вивчення конкретного матеріалу; 2) критичне усвідомлення нової інформації; 3) рефлексія, формування власної думки стосовно навчального матеріалу; 4) узагальнення й оцінювання інформації (проблеми), визначення способів її вирішення, оцінювання власних можливостей [9].

В умовах музейного середовища розвитку критичного мислення надається особливого значення, оскільки знайомство з експонатами вимагає критичного переосмислення нових знань [10]. На думку науковців (Л. Сліпчишин), особливістю сучасних музеїв є зростання ролі освітньої функції, що актуалізує потребу перейти від споглядання до активної роботи з експонатом [5; 8]. Розвиток критичного мислення можливий завдяки отриманню інформації з музейних експонатів, доступної через пояснення спеціаліста в певній галузі [4; 13]. Питаннями розвитку різних аспектів музейної освіти в Україні займалися Т. Вороненко, Л. Гайда, А. Джурило, О. Дудар, А. Загородня, О. Караман, Ю. Ключко, Н. Ковчин, О. Козленко, О. Міхно, Ф. Рябчикова, Л. Сліпчишин, І. Удовиченко, Н. Філіпчук, Д. Щербак та інші вчені. На жаль, активне запровадження музейного навчання в Україні перебуває на етапі становлення, тоді як в інших країнах є певний досвід напрацювання музейної освіти. Розглянемо формування критичного мислення в учнів під час роботи в Національному музеї м. Праги (Чеська Республіка). Такий вибір не випадковий, адже в цій країні напрацьовано значний практичний досвід музейної освіти, широкого залучення шкіл до здобування нових знань в умовах музейного середовища.

II. Особливості роботи музею.

Національний музей м. Праги був заснований у 1818 р. і спочатку складався з приватних колекцій тодішніх чеських вельмож. Музей виконує наукову, освітню, методичну функції, займається колекціонуванням у природничій (мінерали, зоологія), історичній (археологія, нумізматики), мистецькій (музика, живопис, скульптура) сферах. Колекції музею виставлені у Празі в багатьох окремих музеях (природничому, історичному, живопису, музики, композиторів Антоніна Дворжака та Бедржіха Сметани, археології та скульптури; азіатських, африканських та американських культур), та в інших містах Чеської Республіки (наприклад, музей чеських ляльок та цирку в м. Прахатіце, новоготичний замок біля м. Бенешов). Загалом кількість експонатів перевищує двадцять мільйонів одиниць, серед яких є зразки гірських порід, коштовного каміння, метеорити, гербарії, експонати мікології, ботаніки, риб, звірів, птахів, нумізматики, історії друкарства, антропології, історії та ін. У музеї видається власний журнал та є бібліотека й архів [14].

У кожному окремому музеї створено освітній відділ, який працює над експозиціями для дітей різного віку. Наприклад, виставка хусток у етнографічному відділенні Національного музею, виставка медичної літератури від XVII ст. до сучасних експонатів у замку Кинжварт, виставка Лялькового театру Марека Закостелецького та Театру дракона в Музеї чеської іграшки та цирку та багато інших. Крім того, є багато віртуальних екскурсій для дітей (наприклад, розмальовки для дітей 3–6 років; ігри, загадки, кросворди для дітей 6–14 років; експонати тварин для дітей 7–12 років; «Вчимося з музеєм» для дітей 6–18 років; «Галерея малих митців» (малювання, вирізання, ліплення, моделювання тощо) для дітей 3–18 років). З віртуальними екскурсіями можна ознайомитись на сайті музею [15].

Освітня робота Національного музею м. Праги багатогранна та різноманітна, орієнтована на людей усіх вікових категорій (для дошкільнят, учнів, студентів, пенсіонерів та ін.), для різних груп людей (родини з дітьми, шкільні екскурсії тощо). Національний музей складає перелік екскурсій на кожен навчальний рік, розміщує їх на своєму сайті у рубриках «Шкільні програми», «Шкільний рік з Національним музеєм».

III. Особливості формування критичного мислення. З метою підготовки учнів до сприймання наукового матеріалу, аналізу даних, формування критичного мислення в учнів, які відвідали музей, у Національному музеї м. Праги музейні працівники проводять цілеспрямовану діяльність.

Для з'ясування доцільності навчання у музейному середовищі, ефективності формування критичного мислення здійснено опитування вчителів та учнів, які відвідали Національний музей м. Праги. На основі проведеного наукового аналізу основ розвитку критичного мислення розроблено ряд запитань. Перевірялись уміння та навички: сприймати думки інших; відшукувати достатньо інформації для формування світогляду; спостереження над розумовим процесом; планування діяльності; вміння робити висновки, не відступати перед складним завданням; уміння визначати проблеми, ставити запитання, оцінювати інформацію з різних джерел; уміння формулювати аргументи, робити свідомий вибір на основі власних суджень та ін.

Зокрема, ставились запитання до учнів, чи важко їм було зрозуміти викладений матеріал, чи використовували інтерактивні ігри музейні працівники, чи допомагали музейні експонати краще зрозуміти наукову розповідь (про історію Чеської Республіки, про традиційні ремесла, музичні твори, скульптури, художні полотна, про рослинний і тваринний світ тощо), чи зможуть вони самі переказати викладений матеріал та ін. З метою проаналізувати роботу музейних працівників над формуванням в учнів критичного мислення до вчителів, які супроводжували учнів під час екскурсії, ставилися запитання: чи достатньо науковою була розповідь для учнів, чи застосовано інтерактивні форми роботи, чи була робота в невеликих групах, чи наводились факти і цифрові дані та як учні їх засвоїли, чи аналізували музейні працівники у розповіді історичні події разом з учнями, чи брали учні активну участь у відвідуванні музею тощо. Загалом запропоновано по 10 запитань для вчителів та учнів, що перевіряли розвиток критичного мислення за такими аспектами: 1) вміння знаходити достатньо інформації для формування світогляду; 2) спостереження над навчальним процесом; 3) уміння досліджувати, оцінювати та використовувати інформацію для прийняття рішень і подальших дій; 4) оцінювання інформації з різних джерел.

У результаті опитування досліджено, що регулярне відвідування музею сприяло кращому засвоєнню наукової інформації, яка становить гарну основу для подальшого вивчення матеріалу в шкільній програмі. Учні мали змогу інтерактивно працювати в музеї, вчилися самостійно здобувати інформацію, порівнювати з отриманою в школі. У музейному навчанні дотримано принципів інтеративності, науковості, наступності у викладенні матеріалу, перспективності, індивідуального підходу, наочності, застосовано активні форми роботи з учнями. Кожен з них мав можливість почути та побачити інформацію, самостійно прочитати, порівняти з відомим раніше, індивідуально ознайомитися з експонатами музею. Зміст навчального матеріалу цікавий, інтерактивний, доступний, викладений в ігровій формі, з урахуванням вікових можливостей учнів. Бесіди з відвідувачами музею свідчать: 1) учням надзвичайно цікаво під час екскурсії, розширилось коло їхніх знань, поглибився їх рівень, учні вчилися самі здобувати інформацію, порівнювати з відомими раніше фактами; 2) учителі відзначають корисність та актуальність отриманої учнями інформації, ігрові форми роботи, навчання в невеликих групах, індивідуальний підхід, достатній рівень володіння науковим матеріалом у музейних педагогів; 3) батьки зацікавлені в тому, щоб учні

активно відвідували дитячі музеї разом з однокласниками, охоче самі з дітьми ходять у музеї та на виставки. Отримані дані дослідження свідчать, що формування критичного мислення передбачено в роботі Національного музею м. Праги, як і в інших дитячих музеях Чеської Республіки.

На основі аналізу дискурс-матеріалів (наукових статей, записів відвідувачів, відео, відгуків) з'ясовано, що: 1) проблема розвитку критичного мислення у музейній педагогіці є актуальною та важливою для всіх ланок навчання (дошкільної, шкільної, позашкільної освіти); 2) музей став важливою складовою частиною навчання учнів, учителі та батьки враховують у своїй роботі обов'язкове відвідування музеїв та виставок; 3) музейна освіта учнів запроваджується поступово, на регулярній основі, вони охоче відвідують нові виставки, спілкуються в музеї з однолітками, поважають роботу музейних працівників; 4) учителі та батьки в Чеській Республіці підтримують співпрацю музеїв та шкіл, збільшення їх кількості, що свідчить про належний рівень підготовки та роботи музейних працівників, а це підтверджує необхідність набуття відповідних спеціальностей в університетах.

Таким чином, аналіз проведеного дослідження переконує в доцільності та необхідності запровадження музейної освіти на основі шкільної програми, яка б сприяла формуванню загальних компетентностей, розвитку критичного мислення в учнів різних вікових категорій. Перспективним залишається збільшення переліку навчально-наукових питань для вивчення в умовах музею, урізноманітнення форм роботи з учнями.

IV. Рекомендації.

Українська освітня система зазнає змін та вдосконалень. Для її розвитку буде корисним запозичення досвіду інших країн (зокрема, Чеської Республіки), що видно з проведеного дослідження. Вирішити проблему розвитку музейної освіти в Україні допоможе закордонний досвід у таких аспектах:

1) запровадження фахової підготовки музейних педагогів у освітній системі України, перекваліфікація в роботі музейних працівників з ролі екскурсовода на педагогічну освіту;

2) переобладнання роботи музеїв з орієнтацією на учнів різних вікових категорій, створення нових експозицій на основі шкільної програми;

3) активна співпраця музеїв та шкіл з обов'язковим відвідуванням уроків в умовах музейного середовища, для чого необхідне постійне оновлення експонатів;

4) сучасний підхід музеїв до створення навчально-наочних матеріалів, проведення воркшопів, віртуальних екскурсій тощо, слід розширити співпрацю музеїв, шкіл та батьків.

У статті під розвитком критичного мислення розуміємо здатність особистості аналізувати інформацію з позиції логіки, вміння приймати рішення та застосовані результати у розв'язанні різних життєвих проблем. У сучасних умовах навчання НУШ рекомендує вчителю розширити можливості здобування знань, що є можливим в умовах музейного середовища. Недостатній досвід України в такій діяльності спонукає до запозичення надбань з інших країн, зокрема з Чеської Республіки, в якій достатньо розвинена музейна педагогіка, університетська освіта готує музейних педагогів, які активно співпрацюють із школами.

Аналіз стану формування критичного мислення в умовах музейного середовища

(на прикладі роботи Національного музею в м. Празі) свідчить про широкі перспективи такої роботи, основаної на творчості, інтерактивності, різнобічній співпраці музею, школи та сім'ї.

Наведені рекомендації спрямовані на те, щоб зосередити увагу українських освітян на можливості запровадити навчання в музеї, підвищити компетентнісний підхід до навчання, сприяти формуванню компетентностей, активізації пізнавальної діяльності, розвитку критичного мислення. У цьому ракурсі звернення до чеського досвіду буде цікавим і актуальним.

Перспективними є дослідження варіантів співпраці шкіл і музеїв у Чеській Республіці, аналіз шкільної програми з погляду розвитку критичного мислення, на основі чого слід запозичити створення навчально-методичного забезпечення для уроків, віртуальних експозицій, відеоматеріалів для учнів та інших засобів навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гарматій О. Критичне мислення як ключова компетенція медіаграмотності. *Критичне мислення в епоху токсичного контенту*: зб. ст. Восьмої Міжнар. наук.-метод. конф. Київ: Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2020. С. 11–17.
2. Гриненко О. М. Технологія розвитку критичного мислення: посібник. Слов'янськ, 2023. 57 с.
3. Земан І. О. Музейна педагогіка як засіб формування компетентностей освітньої галузі «Природознавство» в учнів базової школи: дис. ... доктора філософії: спец. 011 – Освітні, педагогічні науки. Дрогобич, 2024. 223 с.
4. Кроуфорд А., Саул Е. Венди, Метьюз С., Макінстер Дж. Технології розвитку критичного мислення учнів. *Переклад публікації проєкта «Читання і письмо для критичного мислення»* / за заг. ред. О. Пометун. Київ: Плянди, 2006. 220 с.
5. Музейна педагогіка в науковій освіті: зб. тез доповідей I Всеукр. наук.-практ. конф. (28 листопада 2019 р.). Київ – Біла Церква: Вид-во «Авторитет», 2019. 242 с.
6. Нова українська школа. Ключові новації в освіті. *Новий закон України «Про освіту»*. URL: https://BOOKLETTE_INFO-ZAKON-2018_PRESS.pdf
7. Полонська Т. Критичне мислення як технологія компетентісно орієнтованого навчання іноземних мов учнів 5–6 класів гімназії. *Український педагогічний журнал*. 2022. № 1. С. 70–79.
8. Сліпчишин Л. В. Організаційно-педагогічні аспекти реалізації принципу наступності у професійній підготовці робітників. *Теоретико-методичні засади організації підготовки робітничих кадрів з професій, що користуються попитом на ринку праці*: монографія. Київ: Педагогічна преса, 2013. С. 95–120.
9. Терно С. Критичне мислення – середньовічна відсталість? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVII. С. 301–306.
10. Терно С., Турченко Г. Музейна педагогіка як емоційно-ціннісний полюс історичної освіти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції (Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 21 вересня 2022 р.). Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. С. 91–97.
11. Удовиченко І. Принципи музейної педагогіки в період переосмислення ролі музею в суспільстві. *Музейна педагогіка в науковій освіті*: зб. тез доповідей учасників I Всеукр. наук.-практ. конф. Київ – Біла Церква: Вид-во «Авторитет», 2019. С. 99–110.
12. Ходаковська О. Впровадження методів критичного мислення на заняттях з іноземної мови. *Поєднання інноваційних і традиційних технологій навчання української та іноземної мов як чинник забезпечення дієвості знань*: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. Харків: РВВ ХТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 355–367.
13. Чуба О. Формування критичного мислення як психологічно-педагогічна проблема сучасності. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Київ, 2013. № 3. С. 202–208 [чеська].
14. Muzejní komplex Národního muzea. URL: <https://www.nm.cz/navstivte-nas/objekty/muzejni-komplex-narodniho-muzea>
15. Národní muzeum v Praze. URL: <https://prague.org/cs/narodni-muzeum> [чеська].

REFERENCES

1. Harmatii, O. (2020). Krytychne myslennia yak kliuchova kompetentsiya mediahramotnosti. *Krytychne myslennia v epokhu toksychnoho kontentu: zbirnyk statey Vosmoi Mizhnarodnoi naukovo-metodychnoi konferentsii*. Kyiv: Tsentri Vilnoi Presy, Akademia ukrainskoi presy, 11–17 [in Ukrainian].
2. Hrynenko, O. M. (2023). Tekhnolohia rozvytku krytychnoho myslennia. Slovyansk [in Ukrainian].
3. Zeman, I. O. (2024). Muzeina pedahohika jak zasib formuvannia kompetentnosti osvitiioji haluzi “Pryrodoznavstvo” v uchniv bazovoji shkoly. *Doctor of philosophy's thesis* [in Ukrainian].
4. Krouford A., Saul E. Vendy, Metyuz S., Makinster G. (2006). Tekhnolohii rozvytku krytychnoho myslennia uchniv. *Pereklad publ. proekta “Chytannia i pysmo dlia krytychnoho myslennia”*. O. Pometun (Ed.). Kyiv: Pleyady [in Ukrainian].
5. Muzeina pedahohika v naukovi osviti. (2019). *Zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (28.11.2019)*. Kyiv – Bila Tserkva: Avtirytet, 99–110 [in Ukrainian].
6. Nova ukrainska shkola. Kluchovi novatsii v osviti. *Novyi zakon Ukrainy “Pro osvitu”*. URL: https://BOOKLETTE_INFO-ZAKON-2018_PRESS.pdf [in Ukrainian].
7. Polonska, T. (2022). Krytychne myslennia yak tekhnolohia kompetentnisno orientovanoho navchannia inozemnykh mov uchniv 5–6 klasiv himnazii. *Ukrainskii pedahohichnyi zhurnal, 1*, 70–79 [in Ukrainian].
8. Slipchysyn, L. V. (2013) Orhanizatsiino-pedahohichni aspekty realizatsii pryntsyphu nastupnosti u profesiinii pidhotovosti robitnykiv. *Teoretyko-metodychni zasady orhanizatsii pidhotovky robitnychkykh kadriv z profesii, scho korystujutsia popytom na rynku pratsi*. Kyiv: Pedahohichna presa, 95–120 [in Ukrainian].
9. Terno, S. (2013). Krytychne myslennia – seredniovichna vidstalist? *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, issue XXXVII*, 301–306 [in Ukrainian].
10. Terno, S., Turchenko, H. (2023) Muzeina pedahohika yak emotsiino-cinnisnyi polus istorychnoi osvity. *Materialy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo konferentsii (Lviv, LNU, 21.09.22)*. Lviv, 91–97 [in Ukrainian].
11. Udovychenko, I. (2019). Pryncypy muzeinoi pedahohiky v period pereosmyslennia roli muzeyu v suspilstvi. *Muzeina pedahohika v naukovi osviti: zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv – Bila Tserkva: Avtirytet, 99–110 [in Ukrainian].
12. Khodakovska, O. (2017). Vprovadzhennia metodiv krytychnoho myslennia na zaniattiakh z inozemnoi movy. *Poyednannia innovatsiinykh i tradytsiinykh tekhnolohii navchannia ukrainskoi ta inozemnoi mov yak chynnyk zabezpechennia diyevosti znan: materialy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kharkiv: RVV KHTEI KNTEU, 355–367 [in Ukrainian].
13. Chuba, O. (2013). Formuvannia krytychnoho myslennia yak psykholoho-pedahohichna problema suchasnosti. *Pedahohika i psykholohiya profesiinoi osvity*. Kyiv, 3, 202–208 [in Ukrainian].
14. Muzejni komplex Narodniho muzea. URL: <https://www.nm.cz/navstivte-nas/objekty/muzejni-komplex-narodniho-muzea> [in Czech].
15. Narodni muzeum v Praze. URL: <https://prague.org/cs/narodni-muzeum/> [in Czech].